

„Війни ідентичностей“: сценарії і ризики

Лариса Нагорна,

доктор історичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Світовий інтелектуальний бестселер – книга С. Гантінгтона „Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку” – наводить на доволі песимістичні роздуми щодо ймовірних наслідків протистоянь і конфронтацій, які спостерігаємо нині в Україні. Задавнений ціннісний конфлікт, зумовлений парадоксами розвитку українських регіонів у різних цивілізаційних системах, обертається станом, близьким до „війни всіх проти всіх”. На цій основі на наших очах розігрується „драма нерозуміння” – ідентифікаційні процеси розгортаються у просторі несумісності основоположних цінностей і смисложиттєвих парадигм. Те, що на поверхні має вигляд зіткнення політичних амбіцій, насправді є черговою, найглибшою в українській історії, ідентифікаційною кризою, яка дедалі більше набирає вигляду „війни ідентичностей” – політичних, культурних, регіональних, етнічних та інших.

Ідентичність – термін настільки ж загальноновживаний, наскільки й розмитий. Суспільна думка другої половини ХХ століття революціонізувала політичний простір, зробивши це запозичене з психології поняття універсальним інструментом аналізу свідомісних конструктів.

Людина прагне до утвердження своєї винятковості й неповторності. Але вона й прагне – частіше несвідомо – до ототожнення себе з членами певної групи і співвіднесення своєї поведінки з узвичаєними в цій групі еталонами. Так вона захищає свій життєвий простір від усього небажаного, зловісного, незрозумілого. „Ми знаємо, ким ми є, лише після того, як дізнаємось, ким ми не є, і часто лише тоді, коли знаємо, проти кого ми” [1]. Приблизно те саме відбувається на груповому рівні, але механізми взаємодії тут складніші й більш підвладні ідеологічним впливам.

Аналіз суспільних реалій крізь призму теорій ідентичності став своєрідною модою і, як і будь-яка мода, є об’єктом жорсткої критики.

Соціальні конструктивісти, здається, зуміли переконати всіх у тому, що ідентичність це не щось цілісне й визначене – це рухлива, двозначна, мінлива, дискурсивно сконструйована субстанція, яка, до того ж, девальвує від частого застосування в соціогуманітарних науках. Р. Брубейкер і Ф. Купер всерйоз закликають „вийти за межі „ідентичності” в ім'я концептуальної чистоти” [2]. Ось тільки пропоновані численні замітники ні в науковому, ні в політичному дискурсі чомусь не приживаються.

Секрети життєвого ресурсу (і руйнівної сили) ідентичності прояснюються, якщо вдумливо читати С. Гантінгтона. Конфлікти, що виникають на ґрунті незбігу цінностей, мають тенденцію жити власним життям і розвиватися за моделлю „стимул – реакція”. „Війни ідентичності” виникають на основі „динаміки ненависті”, а далі виникає щось на зразок „дилеми безпеки” у міжнародних відносинах: „страхи, недовіра і ненависть з кожного боку живляться за рахунок одні одних. Кожна сторона драматизує і перебільшує різницю між силами добра і зла і, зрештою, намагається перетворити цю різницю на остаточну різницю між живими і мертвими”.

Найтипівіший приклад того, як це відбувається в житті, – Боснія. Доки серби, хорвати й мусульмани мирно жили поруч, їх релігійна ідентичність була досить слабкою. Але руйнація ширшої югославської ідентичності знищила фундамент общинності, і кожна спільнота почала визначати свою приналежність у релігійних категоріях з присмаком націоналізму. Відтоді „у своїй локальній війні вона сприймає себе не лише як борця з іншою локальною етнічною групою, але і як борця з іншою цивілізацією”. А далі кожна сторона демонізує свого супротивника, змальовує його нелюдом і в такий спосіб узаконює його вбивство [3].

Україна, зрозуміло, не Боснія, отож жахи братовбивства їй (поки що) не загрожують. Але часто тиражований погляд на нашу країну як бастион стабільності й громадянського миру життєвим реаліям уже давно не відповідає: навпаки, частіше доводиться говорити про дестабілізацію. „Критична маса” нестабільності наростала поступово, проявляючись у втраті орієнтирів, у прискореній маргіналізації суспільства, в розхищенні моральних норм, в політичних скандалах. Зрештою, розбурхана соціальна енергія вихлюпнулася на майдани. Але завищені очікування не справдилися. Вони створили ефект поглиблення ідентифікаційної кризи.

Ідентифікаційна криза у її сьогоднішньому вигляді – це, насамперед, розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, невизначені перспективи, постійний пошук ворогів, безкінечне „перетягування каната” у владних верхах, аномія з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні. Це нестримна політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин на тлі байдужості суспільства до проблем цивілізованого співжиття і здорового довілля. Це гостро різні версії

„віртуального” минулого і, як наслідок, девальвація понять „патріотизм”, „національна гордість”. Це дезорієнтована молодь, яка не бачить гідних прикладів для наслідування і шукає розради в сумнівних заняттях і схильності до „ерзац-культури”. Це загальне падіння моралі, коли не соромно красти й зраджувати.

Своєрідність сучасної української ситуації полягає у стані своєрідної загальмованості, наявності синдрому, який у соціології вкладається в поняття „кризи запізненого реагування”. Певна інфантильність еліт, спричинена, не в останню чергу, тривалим домінуванням радянського різновиду державного патерналізму, зумовлює мляве реагування на вимоги і виклики часу. Замість зосередження на завданнях модернізації виробництва, зниження енерговитратності (яка у нас уп’ятеро вища, ніж у розвинутих країнах Заходу), оновлення виробничих потужностей і комунікацій, наша управлінська і бізнесова еліта переймається переважно перерозподілом власності, боротьбою за контроль над фінансовими потоками, зведенням міжкланових рахунків, політичною боротьбою. Паралельно, під гаслами відродження, відбувається свідоме чи несвідоме заохочення процесів архаїзації суспільних цінностей, орієнтація на систему традицій, закорінених в сільському побуті. Так Україна поволі сповзає з орбіти індустріальної, космічної держави в трясовину дрібнотоварного виробництва, тіньового розподілу, приземлених інтересів, що неминуче породжує деінтелектуалізацію й деморалізацію.

Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломератний характер партійної системи – все це тривожні симптоми політичного нездоров’я соціуму. Вади „політичного менеджменту” і суспільна аномія мають своїм наслідком брак механізмів самоорганізації, що робить проблематичними перспективи дієздатного громадянського суспільства. Щодо завдань формування політичної (громадянської) нації, то про це останнім часом взагалі говорити „не прийнято”.

Чому „державницький проект”, якого гостро потребує Україна, набув останнім часом такого аморфного, невиразного вигляду? Причиною цього, не в останню чергу, є неприродне для цивілізованої держави протистояння у владних структурах, що віддзеркалює незбіг двох докорінно різних стратегій державного будівництва і різних ціннісних систем. Традиціоналістський сегмент соціуму, виразником настроїв якого виступає президентська команда, орієнтується на монокультурну модель – з пріоритетами для „титового етносу” і активним використанням для їх утвердження механізмів історичної пам’яті. Контрпродуктивність цієї моделі усвідомлюється не відразу – адже український етнос в історичному плані належить до числа травмованих і потребує відповідних

компенсаторних механізмів відновлення історичної справедливості. Але якщо дійти до суті, то кількість втрат на цьому шляху виявляється неспівмірною з очікуваними здобутками. Бо механізми історичної пам'яті виразно налаштовуються на „віктимізацію свідомості”, що створює похмурий суспільний фон і паралізує енергію творення. Україна постає у вигляді постійної жертви підступних „воріженьків”, справжні й уявні травми роз'ятрюються, суспільство привчається до мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях. Зрозуміло, що вибудова на цьому шляху оптимістичного світосприйняття з налаштованістю на толерантність, повагу до інакшості становитиме значні труднощі.

Інший спектр суспільства, який умовно можна вважати ліберально орієнтованим, віддає перевагу універсалістським, загальногромадянським цінностям перед етнокультурними. Суспільні ідеали відшукуються на шляхах модернізації, зростання культури підприємництва, мобілізації інтелектуальних ресурсів. Але урядовий блок, який претендує на представництво інтересів цієї частини соціуму, не має чітко визначеної стратегії просування обраним шляхом і найчастіше демонструє позицію „невтручання”. Тактика ситуаційного реагування не сприяє ефективному пошуку відповідей на глобалізаційні, екологічні та інші виклики. Слабо використовуються можливості ЗМІ, насамперед – телебачення для формування привабливого образу країни і цивілізованих принципів співжиття.

Маємо, отже, розірване на частини політичне поле і співіснування – далеко не мирне – діаметрально протилежних ідентифікаційних практик. На небезпеку такого стану ще кілька років тому звертала увагу польська дослідниця української ідентичності О. Гнатюк: тенденції „холодної війни” у дебатах про ідентичність здатні спровокувати серйозний внутрішній конфлікт. Дискурс про Україну як міст, що з'єднує дві цивілізації, було підмінено уявленням країни як ареалу змагання двох чужих, а то й ворожих цивілізацій. Ефект від наполегливого конструювання „образу ворога” у цьому випадку може бути такий, як від рушниці, що висить на стіні у першій дії п'єси [4].

Консолідація громадян навколо інтерпретацій минулого ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановленнями. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті – суцільна зона ризику. Історію пишуть люди із своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу переважно не з фактами, а з інтерпретаціями. Ні довільні тлумачення, ні елементи міфологізації тут не виключені. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання стало безсторонньою фіксацією реальності. „Своя правда” може бути і у народів, і в суспільних груп.

Сказане, зрозуміло, не означає, що механізми історичної пам'яті взагалі

не мають включатися в процес конструювання ідентичностей. „Образ минулого” – невід’ємний елемент політичного ландшафту і дійовий інструмент впливу на суспільну свідомість. Йдеться про дози і тональність. Якщо людину з раннього дитинства переконують, що вона належить до нещасливого, гнобленого, „упослідженого” народу, то чи виросте вона патріотом?

Ідентичності (відповідно – й самоідентифікації) формуються на основі багатьох чинників – як об’єктивних, так і суб’єктивних. Значення останніх – в розумінні цілеспрямованого впливу еліт на формування національної свідомості – не можна недооцінювати. Конструювання ідентичностей – це складний і тривалий у часі когнітивний процес, в якому беруть участь сотні політичних акторів – від владних верхів до голови сільської громади. Забезпечити односпрямованість зусиль у цьому потоці не просто. Але кожний учасник політичного процесу має розуміти, що ресурс ідентичності та його емоційний вплив прямо залежать від міри здорового глузду і налаштованості на конструктивну взаємодію. Категоричних оціночних суджень, а, тим більше, спорудження неперехідних бар’єрів тут слід уникати.

У фундамент національної ідентичності можуть закладатися в різних пропорціях і ліберальні ідеї, і християнські цінності, й елементи націоналістичної ідеології – ті, які підтримують каркас патріотизму. Але оскільки в такому поєднанні можуть бути небезпечні пастки, важливо прагнути, щоб межі ідентичності були рухливі, а сама вона не „забронзовіла” до стану категоричного несприйняття „інакшості”. Інтерпретативні схеми (фрейми, якщо користуватися терміном Д. Сноу і Р. Бенфорда) мають бути так підігнані одна до одної, щоб створювати цілісність і, водночас, залишати простір для маневру. Вони повинні резонувати з колективними спогадами, але неприпустимо політизувати їх до такої міри, щоб вони ставали додатковим джерелом суспільної поляризації.

У загальносвітовому політичному дискурсі дедалі більше утверджується термін „політика ідентичності”. Для українського вуха він ще незвичний – ідентичність у нас прийнято розглядати як уже сформовану даність. Та саме в руслі аналізу „політики ідентичності” формується новий вимір проблемного поля соціальної теорії. Йдеться, насамперед, про з’ясування можливостей для конструювання життєздатних пояснювальних схем і концептуальних парадигм, максимально віддалених від „пошуку ворога” і перебільшення значення „зовнішнього примусу”. „Проективна ідентичність”, яка на цій основі вибудовується, здатна створювати ефективну протигагу і так званій легітимізуючій, створюваній у процесі владного дискурсу, і протестній ідентичності опору [5].

У здоровому соціумі політика ідентичності виходить з необхідності

прийняття певних політичних рішень на основі врахування ідентифікаційних практик, які історично склалися. Але водночас вона протистоїть есенціалізму, ґрунтованому на трактуванні ідентичностей як фундаментальних, усталених сутностей. Паралельно вона ставить під сумнів і тенденцію до використання самого факту належності до групи як обґрунтування права говорити від її імені. Ідентичності множинні й рухливі, а їх ієрархія схильна до трансформацій та мутацій. Особливо це стосується національної ідентичності, життєво важливої для кожної людини. Як справедливо зауважує Е. Ян, „одновимірність національної ідентифікації – це феномен суспільства, що воює” [6].

Щоб українське суспільство остаточно не перетворилося на суспільство, що воює, у фундамент політики ідентичності мають закладатися ідеї горизонтальної ідентифікації членів спільноти – як громадян. Система цінностей, що при цьому вибудовується, має виходити з реалій і викликів постіндустріального світу, в якому панують жорсткі правила гри, підпорядковані логіці конкурентоспроможності. Очевидно, що інтегративна функція національної ідентичності безпосередньо залежатиме від того співвідношення загальногромадянських і етнонаціональних пріоритетів, яке у неї буде закладено. І ще – від здатності соціуму до саморефлексії й самокритики з відмовою від крайнього радикалізму й національної мегаломанії.

Доводиться визнати, що в процесі становлення української незалежності в ідентифікаційних матрицях з подачі націонал-демократів досить вправно використовувалися „оборонні” мотиви у поєднанні з романтичним уявленням про особливу „українську місію”. Вплив регіональної ідентичності галичан, сформованої на ґрунті етноцентризму, монолінгвізму, романтизованої патріархальності і своєрідного „охоронного консерватизму”, виявився, поміж іншим, в ізоляціоністських настановах щодо російської культури. Вони не могли не наштовхнутися на активне несприйняття з боку південно-східного сегмента українського соціуму, ідентичність якого сформувалася під виразним впливом тривалої належності до „російського світу”. Оскільки ця ідентичність виявилася додатково обтяженою „залишковою радянськістю” і новітнім корпоративізмом на тій самій основі, обстоювання її права на існування ведеться переважно не в руслі пошуку компромісів, а на шляхах конфронтації.

В результаті „маємо те, що маємо” – „патронажну” демократію з елементами архаїки і постійними пошуками „п'ятої колони”, викривлені авто- і гетеростереотипи, ксенофобські прояви. Малоуспішний пошук об'єднувальної національної ідеї, в якій багато хто бачив панацею від різномислення, зробив Україну класичним прикладом поліморфності, аж до смакового використання категорій і понять. Відверте нехтування конституційних норм і неповага до законів, рейдерство, „битви” за посади – це вже розплата за невміння або небажання вибудувувати цивілізовані

норми співжиття.

Які сценарії дальшого розвитку подій уявляються найбільш імовірними? Перший – на політичному полі з перемінним успіхом і надалі триватимуть „бої місцевого значення”. Перманентна конфліктність з піками загострення і періодами затухання вже стала нормою нашого життя, а залишковий, хоч і невеликий, ресурс сталості підтримуватиме упродовж певного часу відносну рівновагу. Другий – черговий сплеск громадянської активності. На новому витку тут, імовірно, напруга пристрастей буде на порядок вищою, а, отже, й наслідки можуть виявитися непередбачуваними. Третій – антикризовій коаліції разом з урядовою командою вдасться нарешті виробити зрозумілу і прийнятну, бодай для більшості громадян, стратегію подолання травмуючого досвіду і концентрації суспільної енергії навколо загальнозначущих цілей. І, нарешті, четвертий – в разі неуспіху третього сценарію відбудеться чергова спроба реанімації „націоналізуючих” схем (термін Р. Брубейкера) – із вже по-новому розмежованими реляційними полями суперництва і триваючою „репрезентаційною боротьбою” між політичними акторами [7].

Ситуація, що склалася в українському суспільстві на початок 2007 року, залишає, на жаль, небагато надій на пом’якшення градусу конфліктності. Особливо непокоїть феномен „негативної солідарності”. Коли в розколотому соціумі вимушено блокуються елітні групи з протилежними інтересами, існує небезпека умисного продукування ризиків і навіть перетворення ризиків на предмет торгу. Енергію соціальної деструкції, яка при цьому виділяється, за її руйнівною силою можна порівняти з ланцюговою ядерною реакцією. На фоні психологічної втоми населення і спричиненої нею підвищеної сугестивності (схильності до навіювання) кожна нова „культурна травма” посилює прагнення до „порядку”, підживлює надії на „прихід месії” і, отже, прокладає шлях до авторитаризму.

Утім, ідентифікаційні кризи небезпечні не лише ймовірною втратою демократичних засад в управлінні. Кожна з них тягне за собою, як це не раз вже засвідчував український досвід, інші, не менш гострі кризи – кризу легітимності, кризу участі, кризу розподілу. Те, що найгостріші ідентифікаційні кризи в історії України закінчувалися революціями, мало б стати уроком для соціуму, який хоче жити без катаклізмів і потрясінь. На жаль, уроки історії, як правило, засвоюються надто пізно.

Завдяки телевізії й Інтернету те, що відбувається на нашій політичній сцені, сприймається як безкінечний, доволі цікавий спектакль. Навряд чи політичні менеджери, які беруть у ньому участь, не відчувають розтрати у цьому процесі невідновної соціальної енергії, яка губиться у „війнах за повноваження”, безплідних дискусіях, а то й у елементарних бійках. Найгірше те, що це не біда окремих депутатів чи посадовців, а драма соціуму, ним же щедро оплачена.

Лишається сподіватися, що в країні знайдуться здорові сили, які об'єднуюватимуть людей не на ґрунті минулих травм і не проти когось, а на основі розуміння серйозності викликів часу і колективної відповідальності. Адже безліч невідкладних проблем, що породжуються неконкурентоспроможністю економіки, катастрофічним забрудненням середовища, наступом соціальних хвороб, трагедіями безпритульного дитинства, піддаються розв'язанню лише на шляхах величезної концентрації соціального капіталу, включаючи й енергію звичайної людської солідарності. Надзвичайно актуальна для країни проблема здорового довілля, тісно пов'язана із завданнями економізації виробництва і зменшення непродуктивних витрат, – вдячне поле для консолідації суспільних зусиль незалежно від політичних орієнтацій і ціннісних уподобань. І якщо комусь не подобається ідея патріотичних починів, яку, незалежно від ставлення до радянської системи, слід вважати досить результативною, то можна принаймні згадати досвід традиційних українських толок. Можливо, та частина молоді, яка ще не зіпсована остаточно бездумним „кайфуванням”, віддасть перевагу добровільній участі в реальних справах, а не карнавальним дійствам. Справа за організаторами, і саме у їхньому середовищі виростатимуть так потрібні Україні нові політичні лідери.

Сьогодні ще можна зупинити „дев'ятий вал” конфронтацій і протистоянь. Суспільство, яке продемонструвало свою силу на Майдані, здатне створити механізми активного громадського впливу на владу і змусити її діяти в рамках законності, цивілізованості, людської моралі. Альтернативою може бути лише занурення в безодню „кулачного права”, всевладдя криміналітету, деінтелектуалізації й дегуманізації.

Література:

1. **Гантінгтон С. П.** Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С. 13.
2. **Брубейкер Р., Купер Ф.** За пределами „идентичности” // Политическая наука (Москва). – 2005. – № 3. – С. 191.
3. **Гантінгтон С. П.** Протистояння цивілізацій... – С. 342 – 349.
4. **Гнатюк О.** Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – С. 346, 486.
5. Див.: **Миненков Г. Я.** Политика идентичности с точки зрения современной социальной теории // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С. 21 – 38.
6. **Ян Э.** Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. – 2000. – № 1. – С. 122 – 123.
7. **Brubaker R.** Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. – Cambridge, 1996. – P. 105 – 106.